FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASH UYG‘UNLIGI ASOSIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Abdullayev Abdullo Abduxakimovich
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: Abdullayevabdullo64@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada formativ va summativ baholashning o‘zaro uyg‘un qo‘llanilishi orqali ta’lim sifatini oshirish imkoniyatlari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilinadi. Baholash jarayoni faqat o‘quvchi bilimini nazorat qilish yoki baho qo‘yish amaliyoti sifatida emas, balki o‘qitish jarayonini boshqarish, o‘quvchining ehtiyojini aniqlash, qayta aloqa berish va metodik qarorlar qabul qilishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizm sifatida talqin etiladi. Maqolada formativ baholashning dars jarayonida xatolarni erta aniqlash, o‘qitish metodikasini moslashtirish, o‘z-o‘zini baholash va refleksiyani rivojlantirishdagi o‘rni ochib beriladi. Summativ baholash esa o‘quv davri yakunida erishilgan natijalarni aniqlash, ularni fanlar va kompetensiyalar kesimida tahlil qilish hamda keyingi metodik ishlarni rejalashtirish vositasi sifatida asoslanadi.

Kalit so‘zlar: formativ baholash, summativ baholash, mezonli baholash, rubrika, deskriptor, qayta aloqa, refleksiya, BSB, ChSB, ta’lim sifati.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ СОЧЕТАНИЯ ФОРМАТИВНОГО И СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ

Аннотация. В данной статье с научно-методической точки зрения анализируются возможности повышения качества образования посредством гармоничного применения формативного и суммативного оценивания. Процесс оценивания рассматривается не просто как практика контроля знаний или выставления оценок учащемуся, а как педагогический механизм, служащий для управления процессом обучения, выявления потребностей учащегося, предоставления обратной связи и принятия методических решений. В статье раскрывается роль формативного оценивания в раннем выявлении ошибок в ходе урока, адаптации методики преподавания, развитии самооценки и рефлексии. Суммативное оценивание, в свою очередь, обосновывается как средство определения результатов, достигнутых в конце учебного периода, их анализа в разрезе предметов и компетенций, а также планирования дальнейшей методической работы.

Ключевые слова: формативное оценивание, суммативное оценивание, критериальное оценивание, рубрика, дескриптор, обратная связь, рефлексия, ФО, СО, качество образования.

METHODOLOGICAL OPPORTUNITIES FOR IMPROVING EDUCATIONAL QUALITY BASED ON THE HARMONY OF FORMATIVE AND SUMMATIVE ASSESSMENT

Abstract. This article provides a scholarly and methodological analysis of the opportunities for improving educational quality through the harmonious application of formative and summative assessment. The assessment process is interpreted not merely as a practice of monitoring student knowledge or assigning grades, but as a pedagogical mechanism that serves to manage the learning process, identify student needs, provide feedback, and facilitate methodological decision-making. The article reveals the role of formative assessment in the early detection of errors during the lesson process, the adaptation of teaching methodologies, and the development of self-assessment and reflection. Summative assessment, in turn, is substantiated as a tool for determining the results achieved at the end of a learning period, analyzing them across subjects and competencies, and planning subsequent methodological work.

Keywords: formative assessment, summative assessment, criterion-based assessment, rubric, descriptor, feedback, reflection, BSB, ChSB, educational quality.

Kirish. Zamonaviy umumiy o‘rta ta’limda baholashning mazmuni an’anaviy “tekshirish va baho qo‘yish” doirasidan kengayib bormoqda. Bugungi pedagogik amaliyotda baholash o‘quvchining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini aniqlash bilan birga, o‘qituvchining darsni qayta rejalashtirishi, o‘quvchining o‘z o‘rganishini anglab borishi, maktab rahbariyatining metodik qarorlar qabul qilishi uchun muhim axborot manbai hisoblanadi. Shu sababli baholash jarayonini ta’lim sifatini boshqaruvchi tizim sifatida tashkil etish dolzarb metodik vazifaga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ta’lim oluvchilarning sifatli bilim olish huquqini ta’minlash, davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlariga muvofiq natijaga yo‘naltirilgan ta’limni tashkil etish belgilangan [1]. “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunda esa pedagogning kasbiy faoliyatini samarali amalga oshirishi, ta’lim oluvchilarga zarur shart-sharoit yaratish va pedagogik faoliyatning mas’uliyatli mohiyati mustahkamlangan [2]. Ushbu normativ asoslar baholash jarayonining ham adolatli, shaffof va rivojlantiruvchi xarakterda bo‘lishini taqozo etadi.

Ta’lim tashkilotlarini attestatsiyadan o‘tkazish va ta’lim sifati monitoringini takomillashtirishga oid qarorlar maktablarda ichki tahlil, natijalarni kuzatish va metodik qo‘llab-quvvatlash ishlarini kuchaytirishni nazarda tutadi [3]. Xalqaro

tadqiqotlarni tashkil etish bo‘yicha belgilangan vazifalar esa o‘quvchilarda faqat bilimni eslab qolish emas, balki fikrlash, tahlil qilish, muammoni hal etish va bilimni amaliy vaziyatda qo‘llash ko‘nikmalarini baholash zarurligini ko‘rsatadi [4].

Amaliyotda esa baholash ko‘p hollarda yakuniy ballni qayd etish yoki reyting chiqarish vositasi sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv o‘quvchining o‘rganish jarayonidagi ehtiyojlari, qiyinchiliklari, o‘sish sur’ati va keyingi rivojlanish imkoniyatlarini yetarli darajada ochib bera olmaydi. Natijada baholash rivojlantiruvchi pedagogik vositaga emas, ayrim hollarda faqat nazorat va hisobot amaliyotiga aylanib qoladi. Mazkur muammoni bartaraf etish uchun formativ baholashni dars jarayoniga izchil singdirish, summativ baholash natijalarini esa metodik tahlil va boshqaruv qarorlari bilan bog‘lash zarur.

Maqolaning maqsadi formativ va summativ baholashning mohiyati, vazifalari, farqli va uyg‘un jihatlarini tahlil qilish hamda baholash mezonlari, deskriptorlar, rubrikalar, qayta aloqa va refleksiya vositalari orqali ta’lim sifatini oshirish imkoniyatlarini asoslab berishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Baholash nazariyasida formativ baholash o‘qitish jarayonining ichki qismi sifatida talqin etiladi. P. Black va D. Wiliam tadqiqotlarida baholash natijalari o‘qituvchi va o‘quvchi tomonidan keyingi o‘quv harakatlarini moslashtirish uchun ishlatilsa, u formativ mazmun kasb etishi ta’kidlanadi [8]. Bu yondashuv baholashni yakuniy bahoga emas, o‘quvchining hozirgi o‘rganish holati va unga zarur yordamni aniqlashga yo‘naltiradi.

D. R. Sadler formativ baholashni o‘quvchi sifatli natijaga erishishi uchun mezonni anglash, o‘z ishining joriy holatini baholay olish va mavjud tafovutni kamaytirish yo‘lini bilish jarayoni bilan bog‘laydi [6]. Bunday talqin formativ baholashni faqat o‘qituvchining izohi emas, balki o‘quvchining o‘z faoliyatini tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantiruvchi vosita sifatida ko‘rsatadi.

J. Hattie va H. Timperley qayta aloqaning samaradorligini o‘quvchiga uch savolga javob berishi bilan izohlaydi: maqsad nima, hozirgi holat qanday va keyingi qadam nimadan iborat [7]. Demak, qayta aloqa faqat “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” degan baholovchi xulosa bilan cheklanmasligi, o‘quvchining keyingi harakatini aniq ko‘rsatishi lozim. G. Wiggins esa qayta aloqa maqsadga yo‘naltirilgan, aniq, o‘z vaqtida, tushunarli va bajarilishi mumkin bo‘lgan tavsiyalar shaklida berilishi zarurligini asoslaydi [8].

Mahalliy metodik adabiyotlarda ta’lim menejmenti, ichki monitoring, o‘quv-tarbiya jarayonini boshqarish, dars tahlili va metodik birlashmalar faoliyatida baholash natijalaridan foydalanish zarurligi ko‘rsatiladi [5]. Ayniqsa, o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari faoliyatida baholash natijalari faqat hisobot tayyorlash uchun emas, balki o‘qituvchilarning metodik ehtiyojlarini aniqlash, past o‘zlashtirish

sabablarini tahlil qilish, fanlar kesimida qo‘llab-quvvatlash choralari belgilash va ta’lim sifatini boshqarish uchun xizmat qilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, baholash jarayoni samarali bo‘lishi uchun uchta omil uyg‘unlashishi kerak: aniq mezon, rivojlantiruvchi qayta aloqa va natijalar asosida qabul qilinadigan metodik qaror. Formativ baholash ushbu jarayonni dars davomida ta’minlasa, summativ baholash o‘quv davri yakunida erishilgan natijalarni umumlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada nazariy-metodik tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Avvalo, baholashga oid normativ-huquqiy hujjatlar hamda ilmiy manbalarda ilgari surilgan asosiy yondashuvlar o‘rganildi. So‘ng formativ va summativ baholashning maqsadi, vazifasi, qo‘llanish vaqti, metodik vositalari va ta’lim sifatiga ta’siri qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida baholashning darsdagi amaliy ko‘rinishlari, BSB va ChSB natijalaridan foydalanish imkoniyatlari, rubrika va deskriptorlar asosida baholashning metodik ahamiyati hamda direktor o‘rinbosarlari va metodik birlashmalar faoliyatidagi boshqaruv jihatlari umumlashtirildi. Maqola empirik statistik tajribaga emas, mavjud ilmiy-metodik materiallarni tahlil qilish va ularni umumiy o‘rta ta’lim amaliyoti bilan bog‘lab izohlashga asoslanadi. Shu bois natijalar amaliy tavsiya va metodik model xususiyatiga ega.

Tahlil va natijalar. Formativ baholash o‘quv jarayonining o‘zida muntazam amalga oshiriladigan, o‘quvchining hozirgi o‘zlashtirish holatini aniqlash va keyingi o‘qitishni moslashtirishga xizmat qiladigan baholash turidir. Uning markazida ball qo‘yish emas, o‘quvchini rivojlantirish, xatoni o‘rganish manbai sifatida ko‘rish, o‘z vaqtida metodik yordam berish va o‘quvchining faolligini oshirish turadi. Shuning uchun formativ baholash bahosiz ham tashkil etilishi mumkin; uning asosiy belgisi mazmunli qayta aloqa va keyingi ta’limiy harakatni belgilashdir.

Formativ baholashning birinchi metodik imkoniyati o‘quvchining tushunmagan jihatlarini erta aniqlashdir. Dars davomida qisqa savol-javob, mini-topshiriq, kuzatuv, og‘zaki izoh, “chiqish chiptasi” yoki refleksiv yozuvdan foydalanish o‘qituvchiga o‘quvchilar qaysi tushuncha yoki amaliy harakatda qiynalayotganini aniqlashga yordam beradi. Bu jarayonda xato jazolash sababi sifatida emas, o‘rganishning tabiiy bosqichi sifatida qabul qilinadi.

Ikkinchi imkoniyat o‘qitish metodikasini moslashtirish bilan bog‘liq. Agar o‘quvchilarning muayyan qismi mavzuni yetarli o‘zlashtirmagan bo‘lsa, o‘qituvchi keyingi darsni qayta rejalashtiradi, qo‘shimcha misollar beradi, guruhli ish tashkil etadi yoki tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanadi. Formativ baholash natijasi o‘qituvchining keyingi pedagogik qaroriga ta’sir qilmasa, u faqat nazorat shaklida qolib ketadi.

Uchinchi imkoniyat o‘quvchini o‘z o‘rganish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishdir. O‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash, refleksiya, nazorat ro‘yxati va rubrikalar o‘quvchiga o‘z ishini mustaqil tahlil qilishni o‘rgatadi. O‘quvchi ishini mezon bilan taqqoslay olganda, u umumiy “xato qildim” xulosasidan aniq “dalilim yetarli emas”, “yechim bosqichini izohlashim kerak” yoki “xulosani mavzu bilan bog‘lashim lozim” kabi mazmunli xulosaga o‘tadi.

Summativ baholash esa ma’lum o‘quv davri, bo‘lim, chorak, yarim yillik yoki o‘quv yili yakunida o‘quvchining belgilangan maqsadlarga qay darajada erishganini aniqlashga qaratiladi. Uning asosiy vazifasi natijalarni rasmiy qayd etish, standartlarga moslikni aniqlash, hisobot va tahlil uchun ma’lumot bazasini shakllantirish hamda keyingi metodik ishlar uchun asos yaratishdir. BSB, ChSB, yakuniy test, yozma ish, loyiha himoyasi, laboratoriya hisoboti va boshqa nazorat shakllari summativ baholashning amaliy ko‘rinishlari bo‘lishi mumkin.

Summativ baholashning ta’lim sifatiga ta’siri uning natijalari chuqur tahlil qilinganda yuzaga chiqadi. Natijalarni faqat “yuqori”, “o‘rta” yoki “past” ko‘rsatkich sifatida qayd etish yetarli emas. Tahlilda qaysi kompetensiya bo‘yicha qiyinchilik ko‘p uchragani, qaysi topshiriq turi o‘quvchilar uchun murakkab bo‘lgani, xatolarning sababi nimada ekani va keyingi darslarda qanday korreksion ishlar tashkil etilishi ko‘rsatilishi kerak. Shunda summativ baholash hisobotdan metodik rejalashtirish vositasiga aylanadi.

Formativ va summativ baholash bir-birini inkor etmaydi; aksincha, sifatli ta’lim jarayonida ular bir-birini to‘ldiradi. Formativ baholash o‘rganish jarayonini yaxshilaydi, summativ baholash esa o‘rganish natijasini umumlashtiradi. Formativ baholash o‘quvchiga “keyingi qadamim nima?” degan savolga javob bersa, summativ baholash “belgilangan maqsadga qay darajada erishildi?” degan savolga javob beradi.

Formativ va summativ baholashning o‘zaro uyg‘unligi

Baholash turi	Asosiy vazifasi	Qo‘llanish vaqti	Ta’lim sifatiga ta’siri
Formativ baholash	Jarayondagi ehtiyojni aniqlash, xatoni tuzatish, qayta aloqa berish	Dars davomida, mavzu o‘rganilayotgan jarayonda	Individual yondashuvni kuchaytiradi, o‘quvchini faol subyektga aylantiradi
Summativ baholash	O‘quv davri yakunida erishilgan natijani aniqlash va qayd etish	Bo‘lim, chorak, yarim yillik yoki yil yakunida	Natijalarni umumlashtiradi, metodik rejalashtirish uchun dalil beradi
Uyg‘un qo‘llash	Jarayon va natijani birgalikda tahlil qilish	Butun o‘quv davri davomida	Baholashning shaffofligi, adolatliligi va rivojlantiruvchanligini ta’minlaydi

Baholash mezonlari, deskriptorlar va rubrikalar ushbu ikki baholash turini bog‘lovchi muhim metodik vositalardir. Baholash mezoni o‘quvchi faoliyatini baholashda asos bo‘ladigan talabni ifodalaydi, deskriptor esa shu talab bo‘yicha kutiladigan natija darajasini tavsiflaydi. Rubrika mezon va deskriptorlarni yagona jadvalga birlashtirib, baholashni o‘qituvchi, o‘quvchi va rahbariyat uchun tushunarli qiladi. Natijada baholashdagi subyektivlik kamayadi, o‘quvchi topshiriqdan oldin undan nima kutilayotganini anglaydi, o‘qituvchi esa o‘z bahosini aniq dalil bilan asoslay oladi.

Rubrika yaratishda fan xususiyati va o‘quv maqsadi asosiy mezon bo‘lishi kerak. Gumanitar fanlarda mazmunni tushunish, dalillash, mantiqiy izchillik va til me’yorlariga rioya qilish muhim bo‘lsa, matematika, fizika va tabiiy fanlarda masalani tahlil qilish, algoritm tanlash, modeldan foydalanish, hisoblash aniqligi, tajriba natijasini izohlash va xulosa chiqarish ko‘nikmalari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Demak, rubrika tayyor qolip emas, balki aniq topshiriq va kutilayotgan natijaga moslab ishlab chiqiladigan metodik vositadir.

O‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlari va metodik birlashmalar faoliyatida baholash natijalaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Dars kuzatuvida o‘qituvchi baholash mezonlarini tushuntirgani, o‘quvchi xatosi bilan ishlagani, qayta aloqani aniq bergani, o‘quvchilarni o‘z-o‘zini baholashga jalb etgani tahlil qilinishi lozim. Bunday yondashuv nazoratga emas, o‘qituvchining kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Metodik birlashmalar BSB va ChSB natijalari asosida muammoli mavzular, murakkab topshiriq turlari va kompetensiyalarni aniqlashi zarur. Masalan, o‘quvchilar faktni eslab qolishda emas, sabab-oqibatni tushuntirishda qiynalayotgan bo‘lsa, metodik ishlar aynan tahliliy topshiriqlar tuzish, dalil bilan ishlash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratiladi. Shu tariqa baholash natijalari metodik seminar, ochiq dars, mahorat darsi yoki individual yordam rejasining boshlang‘ich nuqtasiga aylanadi.

Tahlil natijasida quyidagi metodik xulosalar ajratildi. Birinchidan, formativ baholash o‘quvchi xatosini vaqtida aniqlash va uni tuzatish imkonini beradi. Ikkinchidan, summativ baholash natijalari fanlar, sinflar va kompetensiyalar kesimida tahlil qilinsa, keyingi metodik ishlar uchun aniq ma’lumot manbai bo‘ladi. Uchinchidan, mezon, deskriptor va rubrikalar baholashning shaffofligi hamda adolatliligini ta’minlaydi. To‘rtinchidan, qayta aloqa va refleksiya o‘quvchida mustaqil o‘rganish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Beshinchidan, direktor o‘rinbosari va metodik birlashma baholash natijalarini faqat hisobot uchun emas, balki dars sifatini oshirish, o‘qituvchilarga metodik yordam ko‘rsatish va ichki monitoringni takomillashtirish uchun ishlatishi zarur.

Xulosa. Formativ va summativ baholashning uyg‘un qo‘llanilishi ta’lim sifatini oshirishning muhim metodik sharti hisoblanadi. Formativ baholash o‘quvchining o‘rganish jarayonidagi ehtiyojini aniqlash, xatoni o‘z vaqtida tuzatish, qayta aloqa berish va o‘qitish metodikasini moslashtirish imkonini yaratadi. Summativ baholash esa o‘quv davri yakunida erishilgan natijalarni aniqlash, ularni tahlil qilish va keyingi metodik ishlarni rejalashtirish uchun dalil beradi.

Baholashning rivojlantiruvchi kuchi uning mezonlilik, shaffoflik va qayta aloqa bilan bog‘langanida namoyon bo‘ladi. Har bir muhim topshiriq, yozma ish, loyiha yoki nazorat ishidan oldin o‘quvchilarga baholash mezonlari tushuntirilishi, zarur hollarda deskriptorlar oddiy tilda izohlanishi lozim. O‘quvchi nimaga ko‘ra baholanishini bilsa, u o‘z ishini ongli rejalashtiradi va o‘z-o‘zini nazorat qilishga intiladi.

Formativ baholash baho qo‘yish bilan cheklanmasligi kerak. Savol-javob, kuzatuv, mini-topshiriq, chiqish chiptasi, o‘zaro baholash va refleksiya o‘quvchining o‘sish nuqtalarini aniqlashga xizmat qilishi zarur. Qayta aloqa umumiy maqtov yoki tanqid shaklida emas, topshiriq sifati, kuchli tomonlar va yaxshilanishi kerak bo‘lgan jihatlar bo‘yicha aniq tavsiya sifatida berilganda samarali bo‘ladi.

Summativ baholash natijalari faqat reyting yoki jurnal bahosi uchun ishlatilmasligi lozim. BSB va ChSB natijalari asosida fanlar, sinflar, mavzular va kompetensiyalar kesimida tahlil olib borilishi, aniqlangan muammolar bo‘yicha qayta tushuntirish, individual yordam, metodik seminar yoki ochiq darslar tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, formativ va summativ baholashni yagona pedagogik tizim sifatida tashkil etish baholashni nazorat vositasidan ta’lim sifatini boshqarish mexanizmiga aylantiradi. Rubrika, deskriptor, qayta aloqa, refleksiya va tahliliy monitoring ushbu tizimning metodik tayanchlari bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020. URL: lex.uz/docs/-5013007.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-901-son, 01.02.2024. URL: lex.uz/docs/-6786401.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 14-fevraldagi 91-son “Maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarini attestatsiyadan o‘tkazish hamda ta’lim sifati monitoringini amalga oshirish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. URL: lex.uz/docs/-6800815.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-son “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro

tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. URL: lex.uz/docs/-4097073.

5. Umarova H., Ismailov A., Xudoyberdiyev E. Ta’lim menejementi. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2025. 256 b.
6. Sadler D. R. Formative Assessment and the Design of Instructional Systems // Instructional Science. 1989. Vol. 18, No. 2. P. 119-144. DOI: 10.1007/BF00117714.
7. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77, No. 1. P. 81-112. DOI: 10.3102/003465430298487.
8. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5, No. 1. P. 7-74. DOI: 10.1080/0969595980050102.
9. Wiggins G. Seven Keys to Effective Feedback // Educational Leadership. 2012. Vol. 70, No. 1. P. 10-16.